

СИНЕРГЕТИКА І ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО ХАОСУ

На ґрунті синергетичної методології аналізується феномен морального хаосу. Детально досліджуються його позитивні й негативні сторони та умови прояву, окрема увага зосереджується на часових змінах, що супроводжують дане явище. Зроблено висновок про велике значення періодів хаосу в еволюції моралі.

Ключові слова: синергетика, мораль, етика, моральний хаос, порядок, самоорганізація, складноорганізована система, біфуркація, самоорганізація, аттрактор.

Яскравим явищем у розвитку сучасної науки є становлення синергетичної парадигми. Якщо в перші роки свого існування синергетика найактивніше використовувалась у природничих науках, то останнім часом найбільш динамічним є її освоєння в науках суспільних. Водночас нормативна сфера суспільного життя і особливо мораль майже не досліджувалися в призмі синергетичної парадигми. Аналіз відповідних джерел засвідчує, що лишень окремі висновки щодо розвитку моралі як відкритої складноорганізованої системи можна знайти в працях В.Буданова, Е.Ласло, К.Майнцера, А.Назаретяна, А.Флієра, Ф.Фукуяма, Г.Хакена, Е.Янча та деяких інших дослідників. Як засвідчує проведена нами робота, що відобразилась у серії публікацій [6; 7; 8; 9], підхід до дослідження моралі з позицій синергетики може бути досить продуктивним, адже він дає змогу по-новому поглянути на звичні моральні явища, краще зрозуміти процеси, які відбуваються в моралі і спрогнозувати в деякій мірі її подальший розвиток.

Предметом дослідження в даній статті буде таке неоднозначне явище, як моральний хаос. Останній традиційно отримував переважно негативну оцінку як на рівні буденного, так і теоретичного світоглядів. Проте синергетика пропонує новий погляд на дане явище, який ми й застосуємо в даній праці.

Перш ніж перейти до аналізу морального хаосу, необхідно в загальних рисах змалювати головні моменти підходу до моралі як до відкритої складноорганізованої системи, що саморозвивається. При аналізі таких систем у синергетиці виділяють послідовні часові рівні: мікро-, макро- та мегарівень. Накладаючи дану схему на мораль, отримуємо таку структуру:

Мікрорівень – це рівень моральної діяльності, на якому відбувається втілення моральної свідомості у відносинах людей між собою та ставленні до світу загалом.

Макрорівень утворюється параметрами порядку. У моральній системі ними є складові моральної свідомості, які постають базовою конструкцією моралі і визначають її “обличчя”. Це і є система усвідомлюваних людьми принципів, правил та норм поведінки.

Мегарівень складається з керуючих параметрів, які визначають зміст макрорівня. Власне, вони і становлять третій рівень структури моралі, який утворюється тими факторами, які безпосередньо впливають на формування складових моральної свідомості. Керуючі параметри системи моралі можна поділити на дві групи. До першої відносимо *потребу соціального* (тобто необхідність людей у співіснуванні з метою виживання), *біологічну природу людини* та *бажання людини володіти власністю*, яке, у свою чергу, породжує комплекс економічних відносин. До другої групи належать ті параметри, що мають культурне походження, а саме: *національно-культурна специфіка народу-носія моралі* (лягаючи на ґрунт тієї чи іншої національної культури, мораль неминуче зазнає змін, інколи досить радикальних); *релігія* (хоча вона є частиною культури, проте стосовно моралі виступає як окремий керуючий параметр, тому що здатна впливати на неї самостійно, незалежно від певного типу культури); *науково-технічний фактор* (на мораль, у першу чергу, впливає техніка, ядром якої в наш час стала наука). Детальніше керуючі параметри системи моралі проаналізовані нами в окремій статті [9].

Кожна відкрита складноорганізована система у своєму розвитку проходить кілька етапів. Їх послідовність загалом має такий вигляд: порядок (найтриваліший у часі) – пере-

хід до хаосу (поступова повна чи часткова руйнація порядку) – хаос – вихід із хаосу (самоорганізація).

Мораль тієї чи іншої великої соціальної групи, якщо оглянути її в історичному ракурсі, неминуче проходила вищезазначені стадії розвитку. У ній найтривалішим є період порядку, коли моральна система існує без значних змін, зберігаючи у відповідних межах свою тотожність. Проте будь-яка відкрита складноорганізована система з часом, через зміну керуючих параметрів, входить у період хаосу, руйнації (повної чи часткової) її усталеної структури. Згодом проходить через точку біфуркації, після чого потрапляє в один із можливих аттракторів (сценаріїв розвитку) і досягає зростання рівноваги, змінюючи таким чином свою організацію. Під біфуркацією розуміють роздвоєння сценаріїв розвитку системи у фазі, коли її рівновага понижена (переважно має місце більша кількість можливих шляхів еволюції, але в загальному вжитку закріпився саме термін “біфуркація”, а не “поліфуркація”).

Предметом нашого розгляду в даній статті є період хаосу в розвитку моралі. Отже, насамперед необхідно визначити, що ж ми матимемо на увазі під поняттям “хаос”.

У природничих науках існує поняття “термодинамічної рівноваги”. Пояснюється воно так: “У стані термодинамічної рівноваги кожен елемент системи отримує максимальну свободу, їй доступне максимальне число індивідуальних мікростанів, оскільки на неї не діють ніякі обмеження з боку інших елементів середовища (системи). Але цей стан рівноваги як однорідності, свободи кожної частки є хаос і, по суті, руйнація системи, оскільки системність передбачає впорядкованість, наявність зв’язків, узгодженості, які відсутні у такій рівновазі” [1, с.56]. Дане розуміння хаосу, на нашу думку, точно відображає сутність даного явища і тому буде використане нами як базове при дослідженні хаосу морального, під яким надалі матимемо на увазі такий стан системи моралі, коли суттєво порушуються взаємодія, взаємозв’язки, узгодженість між елементами її мікро-, макро- та мегарівнів, й існування моралі як єдиної системи припиняється.

У ситуації морального хаосу дезорганізація проявляється у таких явищах. Між макрорівнями вона виявляється в тому, що суб’єкти продовжують виконувати норми моралі, які не відповідають життєвим реаліям (наприклад, представники окремих ортодоксальних релігійних конфесій слідує нормам, які були колись упроваджені їхніми пророками, проте сьогодні виглядають або кумедними, або жорстокими чи абсурдними і навіть не знаходять розуміння в більшості представників своєї спільноти – керуючі параметри вимагають інших норм, натомість виконуються моральні норми, що вимагалися керуючими параметрами в минулому). Ті ж норми, які варто було б виконувати відповідно до дії керуючих параметрів у даний час, не знаходять місця в моральній практиці (сьогодні така ситуація має місце, наприклад, з вимогами екологічної етики).

Аналогічно руйнуються зв’язки між макро- та мікрорівнем (моральна свідомість і моральна практика). Тобто суб’єкти моральної дії можуть сповідувати різні трактування моральних цінностей, норм або виконувати їх дуже вибірково, творити власні псевдонорми або ж сповідувати ті, що були запозичені в сусідніх спільнот. Сучасний ліберальний егоїзм, описаний Ф.Фукуямою [10], є одним із проявів такого процесу, коли індивіди діють відособлено, сповідують часто власні псевдоморальні ідеї, сприймаючи розмови про загальну мораль як обмеження свободи. “...Суттю центральних для Великого Краху змін у вартостях (цінностях. – В.Н.) є зростання морального індивідуалізму та мініатюризація спільноти, яка за цим слідує”, – пише Фукуяма [10, 100]. З іншого боку, однією з ознак розбалансування між мікро- та макрорівнями є формалізм у моралі, коли декларована мораль і реальність стосунків між людьми відходять надто далеко один від одного. Норман Девіс в “Історії Європи”, описуючи типову ситуацію такого розбалансування, що мала місце в середні віки, зауважує: “У житті пізнього Середньовіччя присутній певний фаталізм. Люди знали, що християнський світ хворий, бачили, що реальність неспівмірно далека від ідеалів Євангелія Любові, але не уявляли, що ж можна зробити” [3, с.279]. Тобто норми християнської моралі в той час хоча й номінально визнавалися за істинні, проте на практиці відверто ігнорувалися, причому, у першу чергу, людьми, які їх же й проповідували – священнослужителями і вищою церковною

ієрархією. Треба зазначити, що такий формалізм у моралі є однією з ознак наближення періоду хаосу в розвитку моралі або ж свідченням його існування.

Таким чином, ми можемо визначити критерії, що мають бути притаманні системі моралі, аби ми могли вважати її такою, що ввійшла в період хаосу:

- відсутність моральних норм, необхідних для регуляції діяльності суб'єктів у нових умовах життя;
- існування застарілих норм, приписів, принципів, які не відповідають новим умовам (керуючим параметрам);
- часткове чи повне ігнорування суб'єктами моральної дії існуючих моральних норм або ж формалізм у їх виконанні;
- заміщення існуючих моральних норм новими, які інколи можуть добиратися свавільно, на засадах власних бажань чи вподобань, або ж заміщення норм моралі нормами, що до моралі відношення не мають, проте також регулюють поведінку і володіють певним смисложиттєвим потенціалом.

Звернемо увагу на одне з явищ, що супроводжує розрив між мікро- та макрорівнями, яке може бути назване “*атомізацією*” суб'єктів моральної дії. У періоди морального хаосу, коли стара мораль уже не сприймається індивідами, вони починають діяти, керуючись іншими нормативами, причому їх пошук здійснюється переважно розрізнено, атомізовано. Тобто індивіди або групи, які входили до великої моральної спільноти, перестають орієнтуватись на єдині норми моралі і починають шукати інші орієнтири для своєї поведінки. Нерідко ці орієнтири можуть бути досить різними. Наприклад, частину суб'єктів можуть притягувати залишки старої моралі, інша група може орієнтуватись на цінності, норми, що належать іншій (наприклад, сусідній) спільноті. Як один із варіантів можлива орієнтація на традиційні, проте свого часу забуті даною спільнотою моральні цінності. Наприклад, в Україні 90-х років ХХ століття (та в багатьох інших країнах пострадянського простору), яка переживала різку хаотизацію суспільної моралі, центрами тяжіння серед окремих верств населення ставали традиційні культурні цінності, наслідком чого була, зокрема, поява козацьких організацій, які прагнули орієнтуватись на норми моралі, які були притаманні запорізьким козакам (у Росії – донське козацтво), дехто відроджував ідеї монархізму та мораль, що йому відповідала. Частина населення “притягувалась” нормами, що їх пропонували різноманітні церкви, релігійні течії та деномінації. Також центрами тяжіння ставали менш привабливі фактори, як-от неонацистські, шовіністичні ідеології, кримінальні авторитети (зовсім нещодавно героями для значної частини української молоді були авторитетні злочинці зі своїми специфічними нормами – “поняттями”, на які орієнтувалася чимала частина населення. Більше того, були часи, коли справедливість ходили шукати саме до впливових ватажків кримінальних угруповань).

Показовим прикладом морального хаосу взагалі і явища атомізації зокрема, є ситуація з моральною кризою в Римській імперії початку нашої ери. Якщо описувати мораль традиційного Римського суспільства, то, за словами А.Гусейнова, її відображають Закони XII Таблиць (збірник давньоримського законодавства), які втілюють пласти архаїчної і полісної римської моральності. “Еталоном поведінки архаїчного римлянина є “доблесний муж” – батько сімейства, домовласник, жрець сімейного культу, землевласник, хоробрий солдат, активний громадянин. Моральна діяльність інших (дружини, сина, клієнта) орієнтована на діяльність батька, патрона, господаря” [11, с.207–208]. З кінця II ст. до н. е. і до останньої чверті I ст. до н. е. “римська громадянська община (civitas) переживає гостру соціально-політичну кризу і громадянську війну. Розпадаються колишні моральні відносини, виникає автономія моральної свідомості...” [11, с.208]. Із цього часу римське суспільство входить у період морального хаосу, і одним з явищ, що його супроводжували, був потужний моральний пошук. Виникали й набували поширення християнство, гностицизм, маніхейство, різноманітні філософські системи, оновлене язичництво різних модифікацій, інколи актуалізувалися старі римські вірування, деякі східні релігійно-філософські вчення (особливо зороастризм, що був досить популярним серед простого

люду), які пропонували нові моральні цінності. Деякі імператори, прагнучи подолати таку ситуацію, намагалися штучно насадити єдине віровчення, проте безуспішно. Отож, як ми бачимо, таке різноманіття свідчить про те, що люди прагнули знайти заміну застарілій моралі традиційного Римського суспільства. У хаосі йшов пошук нового аттрактора, відбувалася конкуренція між можливими параметрами порядку.

До речі, у зв'язку з явищем конкуренції між аттракторами в системі моралі, треба відзначити, що коли хаос минає і система проходить через біфуркацію й перемагає один з аттракторів, то це не означає, що інші автоматично відкидаються. Деякі їх елементи обов'язково "вбираються" новою мораллю, що перемогла. Крім того, разом із пануючою мораллю можуть продовжувати існувати маргінальні групи, які сповідують деякі проекти моралі, що були відкинуті. Хоча, як правило, більшість із таких груп із часом все-таки інтегруються до системи єдиної моралі.

Відомий дослідник історії культури Л.П.Карсавін у праці "Історія європейської культури", описуючи культурну ситуацію в пізній Римській імперії, так змальовує руйнацію традиційних римських ідеалів: "Якщо уряд хоча б плекав ідеал, що віджив себе, то навіть уже не суспільство, а окремі люди трудилися в ім'я власного блага" [4, с.63]. "Суспільству не вистачало патріотизму..." [там само], а зі "зникненням патріотизму ослабло й почуття спільності" [4, с.64]. Далі автор зауважує, що за такої ситуації можна вести мову про "атрофію соціальних і політичних почуттів" [4, с.64]. Карсавін звертає увагу на те, що уряд і частково інтелігенція прагнули підтримати ідеали колишнього Риму, проте все зводилося, швидше всього, до підтримки форми чи видимості такої підтримки, тому що сутність традиційних римських цінностей безнадійно девальвувала. Така ситуація поступово виливалась в індивідуалізм, який автор пояснює так: "Індивідуалізм не означає, що існують виключно індивідуальні почуття та інтереси. Він означає, що індивід уявляє себе справжнім центром і метою всесвіту... індивідуаліст теж обов'язково має соціальні і політичні інтереси, але підпорядковує їх своїм індивідуальним цілям..." [4, с.65].

Специфічним прикладом такого індивідуалізму в наші дні може бути американське суспільство, в якому ліберальна ідеологія поступово перетворюється в ліберальний егоїзм, що виховує індивіда, який замикається на власних потребах та інтересах, ставлячи їх на перше місце. Мораль як явище *суспільне* в такому випадку руйнується. Будь-яке зазіхання на вибір людини, його своєрідність сприймається як святотатство. Спроба змістити акценти в бік колективних цінностей може бути сприйнята як загроза унікальності особистості. У цій ситуації має місце цікаве явище: тим нормативним регулятором, який перебирає на себе частину функцій моралі, стає право. Саме воно, на нашу думку, рятує американське суспільство від можливих великих деструктивних проявів морального хаосу. Ті питання, які були колись компетенцією моралі, сьогодні все частіше регулюються правом, стають предметом судових позовів. Можливо, саме в цьому одна з причин тієї тотальної експансії юридичних структур у сучасному американському суспільстві? Можна гіпотетично припустити, що це є своєрідний компенсаційний механізм суспільства, який спрацьовує, щоб уникнути хаосу (до речі, у період морального хаосу пізньої Римської імперії спостерігаються найбільші успіхи в галузі права: II–III ст. називають "золотим віком римської юриспруденції" [11, с.208]).

Звернемо увагу на ще один аспект хаосу в моральних системах, який стосується часового виміру процесів, що проходять у відкритих складноорганізованих системах. Російські дослідники Є.Н.Князева і С.П.Курдюмов у статті "Коеволюція складних соціальних структур: баланс долі самоорганізації і хаосу" [5] зауважують, що "...загальний темп розвитку постає ключовим індикатором зв'язку структур в єдине ціле, показником того, що ми маємо справу із цілісною структурою, а не з конгломератом розрізнених елементів..." [5]. Отож можна стверджувати: одним із показників того, що система переходить у стан хаосу і перебуває в ньому, є той факт, що її різні частини починають розвиватись у різних темпах. У моралі таке має місце тоді, коли, наприклад, темпи розвитку одного чи кількох керуючих параметрів раптом пришвидшуються, а параметри порядку (моральна свідомість) розвиваються в колишньому темпі або близькому до нього. Наприклад, темп розвитку науки і техніки зростає, а моральна свідомість розвивається в

колишньому темпі і не встигає за зміною керуючого параметра (це має місце в наш час). Або швидко зростають темпи змін в економічній сфері (параметр порядку – бажання володіти власністю), а моральна свідомість надто повільно пристосовується до таких змін і, як наслідок, система, дестабілізуючись, переходить у період хаосу (наприклад ситуація в Україні 90-х років ХХ ст.).

При цьому треба зауважити, що темпоритми на мікро-, макро- та мегарівнях суттєво відрізняються, отож, коли йде мова про загальний темп розвитку всієї системи моралі, йдеться не про *однаковий* темп, а про відповідність, узгодженість між темпами різних рівнів. Наприклад, коли одиниці часу на мегарівні відповідає п'ять одиниць на макрорівні. Така відповідність зберігається протягом періоду порядку. Система входить у період хаосу тоді, коли двом одиницям на мегарівні відповідають не десять (узгоджене пришвидшення темпів на різних рівнях), а ті ж п'ять чи шість одиниць на макрорівні.

Така ж ситуація може виникнути й у взаємодії мікро- (моральна діяльність) та макро- рівня. Тобто рівень стосунків між людьми, темп розвитку цих стосунків зростає, а моральна свідомість розвивається в попередньому темпі і не встигає трансформуватись. Ймовірність хаотизації структури моралі в такому випадку дуже висока.

Треба відзначити, що певна доля хаосу завжди присутня в розвитку складноорганізованої системи, зокрема моралі. Тобто навіть у періоди порядку деяка доля хаосу має місце. Такий хаос є закономірним і необхідним, адже постає передумовою пристосування системи до змін керуючих параметрів та оточуючого середовища, в цілому, і, таким чином, умовою оновлення моралі та її подальшого розвитку. Тобто, якщо окремі індивіди не сприймають певних норм, це може вважатись їх власною справою і не є свідченням морального хаосу. Проте, якщо цілі групи населення опиняються в такій ситуації, це вже може бути ознакою певної долі хаосу в структурі системи моралі і свідчити про те, що ті складові моральної свідомості, від яких відмовляються, уже, в тій чи іншій мірі, не відповідають керуючим параметрам, які зазнають змін. Або, навпаки, ця група “відчуває” необхідність появи нових моральних норм, як відповідь на зміну керуючих параметрів, що поки не усвідомлюється всім суспільством (власне, нові моральні цінності завжди спочатку з'являються в спільнотах локально, серед певних груп населення, і тільки потім поширюються на все суспільство). І тут в систему моралі вноситься певна доля хаосу, проте вся мораль у хаосі може й не опинитись (так переважно й буває). Керуючий параметр може змінитись частково, не викликаючи радикальної зміни моралі, а тільки зумовити появу локальних ділянок хаосу й стимулювати моральну свідомість до деяких, проте не радикальних, змін. У такий спосіб відбувається постійний розвиток моралі. Так Є.Н.Князева і С.П.Курдюмов наголошують: “Важливо розуміти, що для динамічного розвитку складних соціальних структур необхідна певна доля хаосу...” [5]. Стабільність системи є завжди відносною до певних меж, і хаос цілої системи починається тільки тоді, коли хаотичні коливання в ній перевершують ці межі. Мораль – система відносно стабільна. Посилення хаосу в періоди кризи системи сприяє її виходу із кризи і пошуку нових шляхів розвитку.

Зрештою, як зазначають Є.Н.Князева та С.П.Курдюмов “...хаос є стимулом, поштовхом еволюції, виходом з еволюційного тупика...” [5]. Тобто система моралі, яка не здатна більше виконувати властиві їй функції, розпадається, хаотизується. На мікрорівні людьми такий стан переживається важко, проте об'єктивно цей хаос є поштовхом до організації нової системи моралі, адекватної реаліям та функціям, які вона повинна виконувати. Образно кажучи, “хороший” хаос кращий за “поганий” порядок.

У світлі таких висновків стають зрозумілішими думки багатьох авторів різних часів, що писали про падіння моралі й нарікали на свій аморальний час (хоча з “висоти” історичного погляду цей період, порівняно з іншими, виглядає цілком благополучним). Можна сказати, що нарікання на мораль є однією з найулюбленіших справ як відомих мислителів, так і простих людей усіх часів (типові зразки таких скарг можна знайти в статті російського вченого Д.І.Дубровського “Про моральний прогрес і регрес” [2]). Пояснити цю критичну налаштованість можна тим фактом, що у відкритих складноорганізованих

системах те, що виглядає на макрорівні як впорядкованість, на мікрорівні може сприйматись як хаос. Упорядкованість нижчого рівня найкраще помітна з т. зв. вищого. Людина, що нарікає на мораль своїх сучасників, природно знаходиться на мікрорівні і дивиться на ситуацію з його точки зору. Спостерігач, таким чином, бачить деякі цілком звичні для стабільної моралі явища: небажання окремих людей виконувати ті чи інші норми моралі або ж їх формальне виконання, різницю в тлумаченні норм різними поколіннями, окремі відверто аморальні вчинки деяких патологічних осіб – і описує ситуацію як падіння моралі, хаос. Проте такому спостерігачеві бракує об'єктивності для того, щоб проаналізувати ситуацію з т. з. макрорівня, адже в такому випадку вона виглядала б цілком упорядкованою. Система моралі зберігала свою структуру і змінювалась без її руйнації. Та частка хаосу, яка була зауважена стурбованим спостерігачем, “у масштабі великих чисел” ситуації не змінювала і не вводила систему в хаос. Вона не перевершувала відповідних меж і була необхідною умовою подальшої еволюції моралі (хоча й з точки зору спостерігача, який перебуває на мікрорівні, ці слова можуть здатись блюзнірством). Певна частка аморальності присутня в системі моралі і необхідна їй. Спостерігачі, перебуваючи у вирі подій, акцентували увагу на ній. Проте ніякої кризи в моралі, як цілісній системі, не було.

Таким чином, одним із найсуттєвіших моментів у розвитку системи моралі є хаос, який відіграє величезну роль в її еволюції. Попри те, що суб'єктивно на мікрорівні він може переживатись людьми досить важко, проте об'єктивно – хаос є явищем необхідним та неминучим, адже свідчить про зміни керуючих параметрів, які вимагають змін у моралі. З іншого боку, хаос є запорукою оновлення моралі, виходу її з кризи, яка передуює моральному хаосу. У даній статті ми проаналізували окремі загальні аспекти, що стосуються даного явища, проте залишається чимало моментів, які потребують деталізації, уточнення, додаткового підтвердження, осмислення та обґрунтування. Отже, подальша робота буде спрямована на розвиток тих аспектів проблеми, що були розглянуті в даній статті в загальному вигляді.

1. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
2. Дубровский Д. И. О нравственном прогрессе и нравственном регрессе / Д. И. Дубровский // Философские науки. – 2007. – № 7. – С. 81–102.
3. Дэвис Н. История Европы / Н. Дэвис. – М. : АСТ : Транзиткнига, 2005. – 943 с.
4. Карсавин Л. П. История европейской культуры / Л. П. Карсавин. – СПб. : Алетея, 2003. – Т. 1 : Римская империя, христианство и варвары. – 336 с.
5. Князева Е. Н. Коэволюция сложных социальных структур: баланс доли самоорганизации и хаоса / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов [Електронний ресурс]. – <http://spkurdyumov.narod.ru/KnyazevaKurdyumov11.htm>.
6. Надурак В. В. До питання значення біфуркацій у розвитку моралі / В. В. Надурак // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – К. : [б. в.], 2006. – Вип. 18. – С. 232–239.
7. Надурак В. В. Еволюція моралі: синергетичний підхід / В. В. Надурак // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К. : [б. в.], 2006. – № 4. – С. 25–31.
8. Надурак В. В. Синергетична методологія та проблема розвитку моральних систем / В. В. Надурак // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 309–310. – С. 70–75.
9. Надурак В. Керуючі параметри системи моралі: загальна характеристика / В. Надурак // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – [б. в.], – 2008. – № 2. – С. 50–55.
10. Фукуяма Ф. Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма. – Львів : Кальварія, 2005. – 380 с.
11. Этика : учебник / под общей ред. А. А. Гусейнова и Е. Л. Дубко. – М. : Гардарики, 2000. – 496 с.

The phenomenon of moral chaos is analyzed in the context of synergetical paradigm. Its positive and negative aspects are investigated in detail. The conclusion about its great importance in evolution of moral was made.

Key words: synergetic, moral, ethic, moral chaos, order, self-organization, complex system, bifurcation, attractor.